специальную комиссию для разработки вопроса об организации кредита рабочим через кооперацию.

Скопление беженцев.

На станции Минск Алекс. ж. д. скопилось в настоящее время 32 вагона с беженцами, прибывшими сюда отличными порядком и не имеющими документов для дальнейшего следования заграницу. Во избежание эпидемий и простоя вагонов, в которых ощущается сейчас острый недостаток, НКВД необходимо принять срочные меры к отправке и разгрузке станции от беженцев.

В минском обществе врачей.

В четверг, в актовом зале университета в 8 с пол. час. вечера состоится торжественное годичное заседание общества минских врачей. С докладами выступят: д-р М. А. Поляк: беременность и аборт; проф. Соколовский: связь между древней и новой хирургией и д-р Вальковец: русские врачи в произведениях Чехова.

Вход свободный.

Продовольственная помощь АРА.

Из Москвы выслано Минской конторе АРА 45 вагонов продовольствия из коих 24 уже прибыло в Минск. Большая часть полученного продовольствия предназначена для усиления общественного питания.

О приеме поволжских детей.

Наркомпросом отправлено обратно в Поволжье 90 детей. Дети были снабжены от НК одеждой, в продовольствием—от

...новыми методами работы в области медицины.

Избы-читальни.

В Минском уезде открыто 10 изб-читален. Для усиления работы и закупки необходимых принадлежностей отпущено

музыкальная комедия.

Гастроли Т. Мозжу...

В Красный зал приглашены... премьера театра Незлоби... Мравина.

Суд

Убийство председателя ...кома.

На-днях в уголовном о... шего суда разбиралось ... крестьян деревни Пли... совского уезда, обвин... убийстве предволисполко...

Убийство произошло пр... ших обстоятельствах. Ма... был в вышеуказанную де... ареста жителя этой д... Шапчица. Не застав посл... ма, он задержал его же... давшаяся в это время и д... ка выбежала на улицу ... На крик сбежалось челов... торые, подойдя к дому, т... ся Марук, потребовали, ... вышел на улицу.

Марук пытался было ... разъяренной толпы через ... тут же был свален удар... голове. Разъяренная толпа ... на Марука и избила его ...

5

БЕЛАРУСЬ, КОЗЫРАВА: АКНО Ў ЭЎРОПУ НА ЎСКРАЙКУ МЕНСКУ

2 мільёны ўцекачоў. — Пакуты вяртаньня. — Цягнікі надзеі й сьмерці. — Бар'ер для тыфусу. — Поле бітвы пад Негарэлым. — Забытыя немцы. — Французскія вашабойкі. — Паратунак у канцлягеры

На архіўным фатаздымку — некалькі дзясяткаў людзей пад голым небам на фоне баракаў, апранутыя хто як, — старыя, дзеці, жанчыны, барадатыя мужыкі. Здымак зроблены ў найбольшым у сьвеце на той момант, як пісалі газэты, канцэнтрацыйным лягеры ўцекачоў Козырава[28] за пяць кілямэтраў ад цэнтру Менску.

[28] Козырава — пасёлак на паўднёвай ускраіне Менску. Цяпер гэта раён вул. Вільямса й Фізкультурнага завулка з

Праз Козырава прайшлі тысячы людзей, якіх трэба было карміць, лячыць, мыць, апранаць.

Паводле ацэнак Рады БНР, каля 2 мільёнаў беларусаў, пераважна праваслаўных, на загад царскага ўраду былі вывезеныя ўглыб Расеі перад наступам нямецкіх войскаў[29] .

Вярнуцца ў Польшчу маглі ўсе, хто меў паперы, якія сьведчылі пра іхнае жыцьцё на тэрыторыі, што стала ўваходзіла ў Рэч Паспалітую Польскую. Падпісанае пры пасярэдніцтве АРА польска-расейскае чыгуначнае пагадненьне адкрыла ім дарогу дадому.

Цэнтральны эвакуацыйны камітэт у Маскве вызначыў два пункты рэпатрыяцыі ўцекачоў: Жмерынка ва Ўкраіне й Негарэлае ў Беларусі. Гнаныя голадам, сотні тысяч сем'яў разам з набыткам рушылі на захад. Таварныя вагоны на некалькі месяцаў станавіліся домам для дзяцей і дарослых, жанчын і мужчынаў, здаровых і хворых.

Чыгунка не спраўлялася зь людзкой плыньню. У адной са справаздачаў падаецца тыповая вакзальная сцэна:

> ...Шчыльная маса бруднага рызьзя, у якой там і тут відаць схуднелыя голыя рукі, твары зь пячаткай сьмерці. У паветры атрутны смурод.

аднаго боку чыгункі ды вул. Гогалеўскай (раней Козыраўская) з другога. Захаваліся старыя Козыраўскія могілкі.

[29] Паводле афіцыйнай расейскай статыстыкі, усяго было дэпартавана 3 300 000 чалавек, зь іх 800 000 палякаў, 200 000 габрэяў, астатнія 2 300 000 складалі беларусы і ўкраінцы. Паводле БелЭН, беларускіх уцекачоў было больш за 2 292 000.

Козырава, лягер уцекачоў ад голаду: самае страшнае пакуль засталося ззаду

У Козыраве да фатаграфаваньня ставяцца сур’ёзна й малыя, і старыя

Прайсьці немагчыма. Заля чаканьня, калідоры, кожны сантымэтар густа занятыя людзьмі, якія ляжаць, сядзяць скурчаныя ў самых неверагодных позах. Калі прыглядзецца, дык відаць, што сьмярдзючыя лахманы кішаць вошамі. Хворыя на тыфус курчацца й трасуцца ў ліхаманцы разам зь дзецьмі. Немаўляты страцілі галасы й болей ня могуць плакаць... Жанчына спрабуе супакоіць малое дзіця, якое плача й просіць есьці. Яна люляе яго на руках. Затым раптам б’е. Малое крычыць. Жанчына вар’яцее. У шаленстве, зь перакошаным тварам яна пачынае зьбіваць дзіця. Удары кулаком градам сыплюцца на тварык, на галаву, потым яна кідае дзіця на падлогу й б’е нагой. Вакол у жаху крычаць. Малое падымаюць, лаянка абрынаецца на маці, якая пасьля шалёнага выбуху сьціхла й абсалютна не зважае навокал. Вочы расплюшчаныя, але нічога ня бачаць.

Польскі надзвычайны камісар у справе рэпатрыяцыі Ўладыслаў Грабскі падаў наступны пратакол пра ўмовы вяртаньня:

Транспарт з Казані быў у дарозе 90 дзён. Адлегласьць да польскае мяжы складае 1739 км. Цягнік праходзіў 19,33 км за 24 гадзіны, альбо з хуткасьцю 0,8 км у гадзіну. Калі б уцякач вяртаўся пешкі й ішоў толькі 6 гадзінаў у дзень з хуткасьцю 4 км у гадзіну, ён бы прайшоў увесь шлях на 17,5 дня хутчэй, чым на цягніку. У цягніку было 1948 чалавек, зь якіх толькі 649 дабраліся да мяжы. Астатнія 1299 памерлі ў

KAMUNIKAT.ORG

> дарозе. Сьмяротнасьць перавышала 14 чалавек у дзень, паміраў адзін чалавек кожныя 1 гадзіну 40 хвілінаў. Падчас падарожжа праз Расею ўцекачы атрымлівалі ў сярэднім 153 грамы хлеба штодня, яны таксама мусілі самі нарыхтоўваць паліва.

Да адкрыцьця лягеру людзі, якія мусілі чакаць на свае цягнікі, самі шукалі жытло, начавалі ля станцыі, у паўразбураных дамох. Праз месяц пасьля прыезду ў Менск, у лютым 1922, кіраўнік акругі АРА Доналд Гардзі наведаў такі дом:

> Паветра затхлае, і праз некалькі хвілінаў цягне на ваніты й чалавек млее. У пакоі безь сьвятла й абагрэву месьціцца ад 30 да 40 чалавек, бязь ежы й вопраткі, тамсама хворыя на тыфус. Зімой не было часу хаваць памерлых, і трупы проста кідалі ў пустыя вагоны ці пустыя будынкі ля станцыі. Аднойчы я налічыў 150 трупаў, наваленых адзін на аднаго, як мяхі.

Беларускую эвакуацыйную камісію (Белэвак), якая займалася ўцекачамі, узначальваў будучы куратар АРА Мар'ян Стакоўскі. Ад студзеня 1921 па красавік 1922, паводле зьвестак камісіі, праз менскі вакзал прайшлі 251 тысяча 734 уцекачы. Амаль для кожнага трэцяга Менск быў канцавой станцыяй. Далей, да родных вёсак пад Лагойск ці Мар'іну Горку, яны дабіраліся самастойна. Рэшту ўцекачоў трэба было перапраўляць у Негарэлае й далей у

Сьмерць вошам! Перад будынкам — перасоўная вашабойка для абавязковай санітарнай апрацоўкі адзеньня ўцекачоў

Польшчу. Яны праводзілі ў Менску ў сярэднім каля дзесяці дзён.

Дапамогі ад цэнтральнага ўраду Беларусь не атрымала. Студэнты-мэдыкі Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту сабралі больш за 2 тысячы кашуляў, сукенак, ручнікоў, прасьцінаў. Апроч збору ахвяраваньняў, было вырашана правесьці лятарэю на карысьць уцекачоў, на патрэбы галодных пералічвалася частка выручкі ад канцэртаў і спэктакляў, гарвыканкам пастанавіў аддаваць 2% даходаў ад гарадзкой электрастанцыі. На сабраныя грошы была адкрытая сталоўка Чырвонага Крыжа на пяцьсот чалавек. Квакеры пастаўлялі рыс, шмалец, малако. У сакавіку 1922 прыйшла дапамога ад нямецкага Чырвонага Крыжа — хлеб і грошы. Два вагоны кукурузы прыслала місія Нансэна. Спачатку меркавалі карміць толькі дзяцей, але ўцекачы настолькі змарнелі ад голаду, што давялося карміць і дарослых. Аднак на чвэрць мільёну ўцекачоў сабраных сродкаў было яўна недастаткова.

У апошні тыдзень сакавіка 1922 лекар Менскай акругі Ралф Герц разам зь лекарам Белэваку Зітманам вывучалі рух уцекачоў. За той тыдзень на вакзал прыбыло 4 тысячы ўцекачоў зь Екацярынаслаўля, Смаленску, Саратава й Тулы.

> У пяці цягнікох не было мёртвых, толькі 10 хворых былі зьнятыя з вагонаў. Гэта надзвычайна, і тлумачыцца тым, што толькі хворыя зь ліхаманкай лічацца хворымі, а інкубацыйны пэрыяд не рэгіструецца. Для параўнаньня, у апошні тыдзень сьнежня 1921 году з прыкладна такой жа колькасьці цягнікоў было зьнята каля 100 памерлых і 100 хворых.

У Наркамаце аховы здароўя Герцу паведамілі, што маюць адну восьмую частку патрэбных мэдыкамэнтаў. Не было сродкаў і вакцынаў для прышчэпак ад тыфусу, халеры й вятранкі. Далёка ад Менску хваробы разносілі гэтак званыя неарганізаваныя ўцекачы, якія спрабавалі выбрацца з зоны голаду паасобку ці сем'ямі. Тыфус выбухнуў нават сярод сялянаў у Бабруйскім і Слуцкім паветах. Герц неадкладна перадаў у Маскоўскую штаб-кватэру просьбу аб дапамозе й прапанаваў распачаць у Беларусі кампанію вакцынацыі.

У заяве кіраўніцтва АРА гаварылася:

> Мы ня ў стане ўзяць на сябе адказнасьць за абарону Заходняй Эўропы. Але, беручы пад увагу важнасьць працы на заходняй мяжы, мы аказваем усялякую магчымую дапамогу. Нашыя штаб-кватэры месьцяцца ў Менску й Кіеве, а склады ў Гомелі й Віцебску, і адтуль мы робім даставы розных неабходных рэчаў ва ўсе раёны на заходняй мяжы й спадзяемся забясьпечыць іх у прымальна кароткі час.

Да сьнежня 1921 Белэвак збольшага спраўляўся з сытуацыяй, але ўзімку прыбыцьцё цягнікоў стала непрадказальным: часам тыдзень не было ніводнага эшалёну, часам цягам

дня восем ці дзевяць прыбывалі без папярэджаньня. Лекар Менскай акругі Ралф Герц пісаў:

> З прычыны геаграфічнага становішча Менск заўсёды быў галоўным заходнім пунктам выезду і ўезду ў Расею, апошнім вялікім чыгуначным цэнтрам перад польскай мяжой. Голад у Паволжы пагоршыў сытуацыю. Людзі выяжджаюць з зоны голаду, і шмат каму не шанцуе: калі іхныя дакумэнты не адпавядаюць патрабаваньням польскага эвакуацыйнага камітэту, іх адсылаюць назад, і звычайна яны застраюць у Менску. Дакладных лічбаў няма. Паводле апошніх ацэнак, у Менску стала жыве ад 10 000 да 11 000 уцекачоў, і, магчыма, 5000 месьцяцца ў навакольных вёсках. Ад адной да дзьвюх тысяч памерла ўзімку ад тыфусу. Апроч таго, у Менску знаходзіцца штотыдня ад 8000 да 15 000 транзытнікаў, якія некалькі дзён чакаюць свайго цягніка. Транзытнае насельніцтва, верагодна, падвоіцца ці патроіцца, паколькі рух уцекачоў павялічыцца ў наступным месяцы і ўлетку.

Паводле дакумэнтаў АРА, у Менску зьнялі зь цягнікоў каля 2 тысяч трупаў. Перад Беларусьсю цягнікі таксама правяраліся, і значная частка памерлых ужо была зьнятая альбо выкінутая з вагонаў па дарозе проста пад адхон. Але ня ўсе. Кіраўнік Менскай акругі пісаў:

> Мёртвыя даяжджалі да самай мяжы, і ў ваколіцах Негарэлага можна пабачыць магілы, якія сьведчаць пра найвялікшае няшчасьце ў нашай гісторыі. Гэтыя пагоркі нагадваюць мясьціны самых жорсткіх бітваў.

Гэтак сама выглядалі ваколіцы Вязьмы, Смаленску й Воршы. Уцекачы звычайна праводзілі ў Менску каля дзесяці дзён.

Нашмат даўжэй заселі ў Менску 4 тысячы нямецкіх каляністаў з Паволжа. Немцы паверылі чуткам, нібыта яны таксама змогуць выехаць з савецкай Расеі ў Нямеччыну. Яны распрадалі ці выменялі на харч свой набытак, пакінулі хаты й гаспадаркі й цэлымі сем'ямі выправіліся ў дарогу, якая для іх скончылася не ў Бэрліне, а ў Беларусі.

Вось як апісваў побыт каляністаў, якіх высадзілі зь цягнікоў у Менску, кіраўнік місіі нямецкага Чырвонага Крыжа доктар Карстэнс:

> Амаль ва ўсіх вельмі дрэнныя жыльлёвыя ўмовы. Два перададзеныя ім дамы перапоўненыя. Сем'і жывуць на голай падлозе. Насякомых гэтулькі, што ўсе скардзяцца, як іх зажыва зьядаюць вошы. Печкі паламаныя, вокны разьбітыя, шчыліны заткнутыя рызьзём. Туалеты ў страшным стане. У выніку ўспыхнулі эпідэміі, шмат памерла ад тыфусу. Больш за 60% уцекачоў памерлі ўзімку. Голад быў такі ж моцны, як у Паволжы. Уцекачам мелі выдаваць ежы да 1000 калёрыяў, але толькі на паперы.

Другой пасьля тыфусу прычынай сьмяротнасьці былі сухоты. Лекар Ралф Герц, які на-

ведваў каляністаў, падлічыў, што ў адным пакоі, дзе разам туліліся трыццаць дарослых і дзяцей, шэсьць чалавек мелі адкрытую форму сухотаў трэцяй ступені. Летам 1923 у жывых заставалася паўтары тысячы немцаў. Сьмяротнасьць пайшла на спад — тыя, хто перахварэў на тыфус, ужо мелі імунітэт. З надыходам цяпла ўцекачы атрымалі магчымасьць працаваць. Канчаткова страціўшы надзею атрымаць дазвол на выезд у Нямеччыну, каляністы, якія перажылі зіму, пачалі вяртацца на Волгу.

1 чэрвеня 1922 адкрыўся канцэнтрацыйны лягер для ўцекачоў Козырава. За пяць кілямэтраў ад Менску па гомельскай чыгунцы на тэрыторыі 6 гектараў за калючым дротам месьціліся 15 казармаў і вайсковых складоў. Частка пабудоваў была разбураная падчас вайны, але дзевяць будынкаў ацалела.

Ралф Герц апісваў:

> Як увойдзеш, адразу справа месьціцца шпіталь. У ім чатыры аддзяленьні, кожнае на 25 ложкаў. У адным канцы прыёмны пакой — тут запаўняюць паперы пацыента. Затым яго голяць і стрыгуць, мыюць і адпраўляюць у аддзяленьне. З другога боку — выпіска, таксама абсталяваная для памыўкі. Мы прапануем цалкам укамплектаваць яго матэрыяламі АРА й наблізіць, наколькі магчыма, да амэрыканскага шпіталю, улучна з пафарбаванымі набела сьценамі. Найбольш патрабуюцца цяпер ложкі, а таксама не пашкодзяць пераносныя стэрылізатары, эмалевыя сталы й г.д.

У трох вялікіх казармах былі ўсталяваныя двухпавярховыя нары, яшчэ ў пяці будынках уцекачы клаліся на падлогу. Асобна разьмяшчалася дэзынфэкцыйная камэра.

Уцекачы праводзілі ў Козыраве каля тыдня. Тут упершыню за некалькі месяцаў яны маглі схадзіць у лазьню й пазбыцца вошай. АРА пастаўляла ў Козырава мэдыкамэнты, а таксама замовіла й прывезла француcкую паравую машыну для дэзынфэкцыі, яшчэ пяць такіх машынаў былі пастаўленыя на памежныя пераходы. Раней у Козыраве стаяла японская камэра, якая апрацоўвала адзеньне фармальдэгідным газам, небясьпечным для пэрсаналу. Доналд Гардзі замовіў для Козырава таксама 1000 прасьцінаў, 150 электралямпачак ды іншы неабходны рыштунак, які было не знайсьці ў Менску.

Кожны ўцякач штодня атрымліваў адзін араўскі рацыён. Аднак часам нагрузка на менскую АРА ўзрастала шматкроць. Гардзі пісаў у Маскоўскую штаб-кватэру:

> У лютым 1922 эшалён з 30 вагонаў з уцекачамі з Арэнбургу быў затрыманы ў Менску на некалькі дзён. Польскі консул, які мусіў выдаваць візы, быў арыштаваны па абвінавачаньні ў шпіянажы. АРА ўзяла на сябе поўнае ўтрыманьне 650 чалавек, якія былі палякамі й таму ня надта цікавілі мясцовыя ўлады.

Увесну надалей прыбывалі неарганізаваныя ўцекачы, але іхная плынь значна скарацілася

— да 300 чалавек на дзень. У Козыраве знаходзілася каля 7 тысяч уцекачоў, штодня 30—35 чалавек звальваў тыфус. Але, паводле мэдыкаў, захворваньне пачыналася яшчэ ў дарозе альбо падчас чаканьня ў вагонах. У самым лягеры санітарныя ўмовы былі добрыя.

Разам з эвакуацыйнымі камітэтамі АРА праводзіла вакцынацыю. Усе ўцекачы, якія чакалі рэпатрыяцыі, атрымлівалі прышчэпкі ад тыфусу, халеры, вятранкі, другаснага тыфусу, праводзілася таксама вакцынацыя мясцовага насельніцтва. У Менскай, Віцебскай і Гомельскай акругах прышчэпкі атрымалі каля 1 мільёна чалавек. У афіцыйным выніковым дакумэнце беларускага ўраду будзе адзначана, што 80% мэдыкамэнтаў для ўцекачоў паставіла АРА.

Старшыня беларускага Чырвонага Крыжа Баркусевіч так падсумуе працу АРА ў першы год у Менску:

> АРА перадала Чырвонаму Крыжу 521 тысячу 164 рацыёны да сьнежня 1922, якія былі разьмеркаваныя паміж 18 тысячамі 280 галоднымі; АРА перадала шпіталям Чырвонага Крыжа мэдыкамэнтаў і матэрыялаў на многія мільярды рублёў. Прадстаўнікі АРА сп. Гардзі й лекар Герц, а таксама сп. Ўілабі й Вілі заўсёды ахвотна дапамагалі Чырвонаму Крыжу, і няма ніякага сумневу, што бязь іх дапамогі нашая праца ніколі ня мела б такіх пасьпяховых вынікаў.

Пасьля афармленьня дакумэнтаў насельнікі Козырава выпраўляліся на захад. Каб пра-

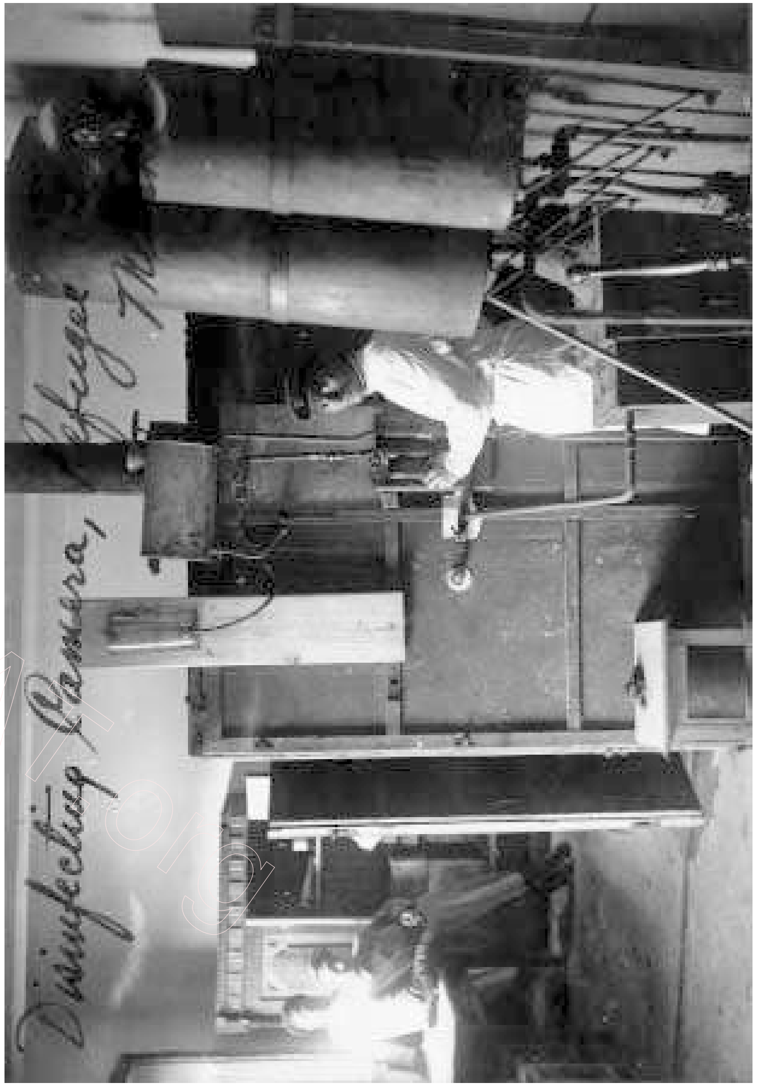

Стацыянарная дэзынфэкцыйная камэра, куды складвалі завашыўленыя рэчы й пад ціскам запускалі фармальдэгідны газ

Усіх уцекачоў перад адпраўкай у спальны барак накіроўвалі ў лазьню — гэта была першая магчымасьць памыцца цалкам пасьля некалькіх месяцаў дарогі

духіліць эпідэміі, на польскім баку пасажыраў з таварных вагонаў накіроўвалі ў канцэнтрацыйныя лягеры, дзе яны праходзілі карантын[30]. Пасьля санацыі ўцекачы адпраўляліся ў свае родныя куты, ня ведаючы, што іх там чакае, але цьвёрда ўпэўненыя, што горш, чым на чужыне, ужо ня будзе.

У 1921—1923 гадох праз Менск прайшлі многія сотні эшалёнаў уцекачоў[31]. Козырава мела агульнаэўрапейскае значэньне:

> Харчаваньне, а таксама дэзынфэкцыя ад вошай, шпіталізацыя й агульная санітарная апрацоўка, якую ажыцьцяўляў мэдычны аддзел АРА, рабілі жыцьцё ўцекачоў крыху менш жахлівым ды абаранілі й Польшчу, і Беларусь ад эпідэміі тыфусу.

Так завяршае разьдзел, прысьвечаны працы АРА ў Беларусі, Гаралд Фішэр у сваёй кнізе «Голад у савецкай Расеі, 1919—1923», выдадзенай у Нью-Ёрку ў 1927 годзе.

Кніга ніколі не перакладалася.

---

[30] Аднак і пасьля карантыну часам даводзілася чакаць некалькі дзён на вакзале. У Баранавіцкім лягеры на 800 хворых было чатыры лекары; на адным ложку спалі двое-трое дзяцей. З харчаваньнем было лепш: у пунктах перасячэньня мяжы і ў лягерах былі адкрытыя кухні АРА. Усяго дзейнічала 1849 агульных кухняў і 210 кухняў у дзіцячых дамох, школах, шпіталёх.

[31] Паводле статыстыкі Белэваку й польскіх зьвестак, атрыманых АРА, да лістапада 1920 праз Менск у Польшчу вярнулася каля 300 000 уцекачоў, у наступны пэрыяд да канца траўня 1922 яшчэ 420 000. Зь цягнікоў у Менску была зьнята 20 000 трупаў.